

Universitatea
Ștefan cel Mare
Suceava

Facultatea de Istorie și Geografie

UNIVERSITATEA „ȘTEFAN CEL MARE” DIN SUCEAVA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI GEOGRAFIE

REZUMAT
TEZĂ DE DOCTORAT

DOMENIUL: ISTORIE

**RITUL ȘI RITUAL FUNERAR AL COMUNITĂȚILOR DIN EPOCA
BRONZULUI ÎN DEPRESIUNEA PRUTULUI MIJLOCIU**

Coordonator științific,
Conf. univ. dr. hab. **Dumitru BOGHIAN**

Doctorad,
Dumitru-Ionuț STIGLEȚ

SUCEAVA 2023

Cuprins teză doctorat

INTRODUCERE	1
CAP. 1. ISTORICUL CERCETĂRILOR	
1. 1. Cercetări geografice: perioada interbelică	4
1. 2. Cercetări geografice: perioada postbelică- prezent	4
1. 3. Cercetări arheologice: sfârșitul secolului al XIX-lea- Al Doilea Război Mondial	5
1. 4. Cercetări arheologice: perioada postbelică- anii '50 - '60	6
1. 5. Cercetări arheologice: anii '70 - '90	7
1. 6. Cercetări arheologice: 1990- prezent	9
CAP. 2. CADRUL NATURAL	
2. 1. Caracterizarea geografică a Depresiunii Prutului mijlociu	12
2. 1. 1. Limite și raionare	12
2. 2. Structura geologică	13
2. 2. 1. Structura geomorfologică/ trăsăturile reliefului	13
2. 3. Clima	14
2. 4. Hidrografia	16
2. 5. Fauna și flora	17
2. 6. Încercare de reconstituire a peisajului pe baza datelor interdisciplinare	18
2. 7. Concluziile capitolului	19
CAP. 3. EPOCA BRONZULUI ÎN DEPRESIUNEA PRUTULUI MIJLOCIU. PERIODIZARE, CRONOLOGIE, PROCESE ETNO-CULTURALE	
3. 1. Periodizare și cronologie	20
3. 2. Procese etno-culturale	21
3. 2. 1. Perioada timpurie a epocii bronzului (sec. 35/33-27/25 BC)	21
3. 2. 1. 1. Cultura Jamnaja	22
3. 2. 2. Perioada mijlocie a epocii bronzului (sec. 27/25-16/15 BC)	23
3. 2. 2. 1. Cultura (aspectul cultural) Edineț	23
3. 2. 2. 2. Cultura Katakombnaja (cu morminte tumulare în catacombe)	24
3. 2. 2. 3. Cultura Mnogovalikovaja (cu ceramică decorată cu brâie multiple)	26
3. 2. 2. 4. Cultura Komariv	28
3. 2. 3. Perioada târzie a epocii bronzului (sec. 16/15-12 BC)	29
3. 2. 3. 1. Complexul cultural Sabatinovka-Noua	29

3. 2. 4. Concluziile capitolului	32
CAP. 4. DESCOPERIRI FUNERARE	
4. 1. Date generale despre necropolele și mormintele tumulare și plane.....	33
4. 2. Repertoriul descoperirilor funerare.....	35
4. 2. 1. Perioada timpurie a epocii bronzului	35
4. 2. 1. 1. Cultura Jamnaja	35
4. 2. 1. 2. Cultura Edineț.....	49
4. 2. 1. 3. Cultura Katakombnaja	50
4. 2. 2. Perioada mijlocie a epocii bronzului.....	52
4. 2. 2. 1. Cultura Mnogovalikovaja	52
4. 2. 2. 2. Cultura Komariv	52
4. 2. 3. Perioada târzie a epocii bronzului.....	53
4. 2. 3. 1. Cultura Noua.....	53
4. 2. 4. Ritul funerar al comunităților epocii bronzului din Depresiunea Prutului mijlociu. Analiză comparativă sincronă și diacronică.....	64
4. 2. 4. 1. Cultura Jamnaja	66
4. 2. 4. 2. Cultura Katakombnaja	71
4. 2. 4. 3. Cultura (grupul cultural Edineț).....	72
4. 2. 4. 4. Cultura Mnogovalikovaja	75
4. 2. 4. 5. Cultura Komariv	76
4. 2. 4. 6. Cultura Noua.....	77
4. 2. 4. 7. Concluziile capitolului	79
CAP. 5. CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE ȘI ELEMENTE DE ANTROPOLOGIE FIZICĂ ȘI FUNERARĂ PE BAZA DESCOPERIRILOR DIN DEPRESIUNEA PRUTULUI MIJLOCIU	
5. 1. Date ale cercetărilor interdisciplinare	81
5. 2. Studii de antropologie fizică	82
5. 3. Încercări de reconstrucție socială.....	89
5. 4. Ritualurile funerare în viziunea antropologiei funerare.....	90
CONSIDERAȚII FINALE	95
LISTA ABREVIERILOR.....	100
BIBLIOGRAFIE.....	102
ANEXE.....	119

Cuvinte cheie: Depresiunea Prutului mijlociu, rit și ritual funerar, epoca bronzului, cadrul natural, cronologie. descoperire funerară, tumul, necropolă plană, inhumație, incinerare, Jamnaja, Katakomnaja, Grupul Edineț, Mnogovalikovaja, Komariv, Noua.

Cuprins rezumat

Introducere	1
Capitolul 1. Istoricul cercetărilor	4
Capitolul 2. Cadrul natural.....	5
Capitolul 3. Epoca bronzului în Depresiunea Prutului mijlociu. Periodizare, cronologie, procese etno-culturale	6
Capitolul. 4. Descoperiri funerare.....	7
Capitolul 5. Cercetări interdisciplinare și elemente de antropologie fizică și funerară pe baza descoperirilor din Depresiunea Prutului mijlociu.....	9
Considerații finale.....	10
Lista abrevierilor.....	11
Bibliografie selectivă	12
Anexe	15

Introducere

Ritul și ritualul funerar, în general, sau cadrat pe o anumită epocă, fază și etapă de dezvoltare a societății sau a unei populații și culturi arheologice, are o deosebită importanță pentru reconstituirea modurilor de viață, de a gândi, a ideilor și practicilor religioase, exprimate în și prin comportamentele mortuare, atât de diverse din pre-, protoistorie și până în prezent. Acestea pot fi studiate în general, sau secvențial, de o multitudine de științe socio-umane, cum sunt arheologia, cu ramura ei arheologia funerară, etnografia, sociologia, antropologia fizică și culturală, istoria comparată a religiilor.

Demersul proiectului nostru intitulat *Ritul și ritual funerar al comunităților din epoca bronzului în Depresiunea Prutului mijlociu*, a vizat studierea teoretică și practic-aplicativă a riturilor și ritualurilor funerare ale comunităților umane care au trăit într-o unitate geografică de dimensiuni mici, Depresiunea Prutului mijlociu, pe întregul parcurs al epocii bronzului, adică circa două milenii, de la sfârșitul mil. al IV-lea BC și până la finele celui de-al II-lea BC, încercând să surprindem caracteristicile acestor complexe fenomene social-culturale, manifestate micro-regional, elementele lor de continuitate și discontinuitate și să le încadrăm în contextele mai largi, care cuprind spațiile est-carpatic, carpato-danubian și est-central și est-european.

Este o tematică deosebit de interesantă, spectaculoasă la prima vedere, dar extrem de dificilă, în care am pornit de la **trei ipoteze de lucru**, pe care am încercat să le demonstrăm:

1. Depresiunea Prutului mijlociu, parte a Podișului Moldo-Volhâno-Podolian, prezintă o serie de caracteristici geografice particulare, care au influențat devenirea și specificitatea comunităților umane ale epocii bronzului care au trăit în zonă;
2. Evoluția cultural-istorică specifică din epoca bronzului în micro-arealul de referință, manifestată și la nivelul riturilor și ritualurilor funerare, cu fenomene de continuitate și discontinuitate, la întâlnirea a patru mari arii culturale: carpatică, est-central europeană (Dunărea mijlocie), est-balcanică/ponto-danubiană (Dunărea de Jos) și stepele/silvo-stepele nord ponto-caspice;
3. Descoperirile funerare, riturile și ritualurile mortuare ale comunităților epocii bronzului din Depresiunea Prutului mijlociu înfățișează, direct și indirect, specificul economico-social și spiritual al creatorilor lor, chiar în condițiile unor uniformizări etno-culturale, vizibile pe spații mai largi, regionale/supraregionale.

Chiar dacă am pornit cu mult entuziasm, mărturisim că întreprinderea noastră nu a fost una deloc ușoară și suntem conștienți de nerealizările lucrării noastre, atât din considerente de ordin obiectiv, cât și subiectiv. În primul rând, ne-am confruntat cu perioada de *lockdown* a ultimei pandemii (2020-2021), care ne-a împiedicat să facem recunoașterile și verificările arheologice în teren și vizitele de documentare la instituțiile muzeale și de cercetare din Republica Moldova și Ucraina, dificultate pe care am încercat să o depășim prin studierea repertoriilor și rapoartelor arheologice publicate, precum și prin investigațiile periegetice efectuate în spațiul românesc.

În cel de-al doilea rând, în instrumentele de lucru (repertorii, rapoarte arheologice, publicate sau inedite) dar și în lucrări cu un anumit caracter de sinteză, am întâlnit un material arheologic extrem de dispersat, uneori descris extrem de sumar, enunțiativ, neclar sau lacunar, reflectând perioadele de evoluție ale istoricului cercetărilor, comunicarea greoaie între specialiști, lipsa de uniformitate spațială și temporală a investigațiilor de teren (România, Ucraina) și a proiectelor, prezența abordărilor păguboase, din perspectivele politico-administrative de atunci.

În același timp, menționăm greutățile accesului la documentațiile de șantier (arhivate sau nearhivate, chiar pierdute sau păstrate în colecții personale și vor apare cândva), la studierea nemijlocită a materialelor recuperate din teren, în foarte multe cazuri selectiv, care, dacă mai există, au fost/sunt răspândite la diferite instituții muzeale din cele trei țări, și/sau "zac" în depozite, de multe ori cu datele de identificare pierdute sau distruse. De asemenea, multe dintre piesele de inventar și materialele osteologice s-au rătăcit în colecțiile antropologice și muzeale, nu au fost studiate din perspectivele antropologiei fizice, ale datărilor radiometrice, pluri- și interdisciplinare, sau așteptă să fie curățate, conservate, restaurate și valorificate științific și muzeal, altele fiind chiar abandonate.

Relatăm aceste realități ale etapelor de documentare, pe care le-am parcurs, nu pentru a scuza neîmplinirile informative și interpretative ale lucrării de față, ci pentru a trage un semnal de alarmă, în vederea depășirii acestor stări de fapt, care au împiedicat o investigație aprofundată și limitează cercetarea, cât în ceea ce privește reconstituirile arheologico-istorice și fiabilitatea datelor cu care se operează, într-o abordare care se dorește modernă.

Conținuturile științifice ale lucrării noastre, **exprimate și în obiectivele pe care ni le-am propus**, au vizat și cuprind, după această firească introducere, întocmirea istoricului cercetărilor problemei, atât pentru partea geografică, cât și cea arheologico-antropologică, la întâlnirea a trei țări și trei istoriografii, fiecare cu specificul său de abordare, în limbile română, rusă și ucraineană, reflectând stadiul investigațiilor (Capitolul I); prezentarea caracteristicilor

cadrului natural al micro-zonei, cu abordări diferite de raionare geografică și descriere a mediului actual și a celui din epoca bronzului, în care au trăit comunitățile de care ne-am ocupat (Capitolul al II-lea); înfățișarea, prin reunirea datelor din cele trei istoriografii, a cadrului cultural-cronologic și a fenomenelor etno-culturale specifice celor două milenii ale protoistoriei est-carpatice, particularizate microzonal (Capitolul al III-lea); întocmirea repertoriului arheologic al descoperirilor funerare din acest spațiu de referință și analiza integrată și comparativă a acestora, sincronă și diacronică (capitolul al IV-lea); interpretarea elementelor de antropologie fizică și funerară, pe baza descoperirilor din zona și perioada de care ne-am ocupat (Capitolul al V-lea); realizarea considerațiilor finale (capitolul al VI-lea), toate însoțite de ilustrația aferentă (geografică, arheologică și antropologică) și bibliografia utilizată.

Din punct de vedere metodologic, arătăm că în cercetarea noastră am utilizat metoda periegetică, pentru verificarea unor situri arheologice din repertoriu și completarea acestuia; metoda chorologiei geografice/cartografice și arheologice, pentru amplasarea spațială a realităților geografice și a descoperirilor din epoca bronzului (așezări, monumente, necropole, plane și/sau tumulare), prezentate în hărțile anexate; metoda analizei integrate a proceselor etno-culturale și a descoperirilor funerare din epoca bronzului; metoda tipologică, în studierea tipurilor de monumente/morminte, complexe (gropi, construcții), necropole, inventare mortuare; metoda comparației sincrone și diacronice a monumentelor, descoperirilor, artefactelor, riturilor și ritualurilor funerare; procedee și maniere de reconstrucție interdisciplinară de tip *Landscape archaeology*, sociologice și de antropologie culturală, Acolo unde au existat, am utilizat, din literatura de specialitate, datele furnizate de antropologia fizică, arheozoologie, arheobotanică etc.

Nu putem încheia aceste rânduri introductive fără a aduce mulțumirile noastre tuturor celor care ne-au ajutat, de-a lungul proiectului de cercetare, atât în cadrul investigațiilor/verificărilor din teren, în cercetarea unor materiale provenite din vechile sau mai noile cercetări arheologice, cu instrumente de lucru, lucrări bibliografice speciale și de sinteză, cu sfaturi științifice, metodologice și deontologice.

Astfel, mulțumim membrilor Comisiei de îndrumare alcătuită din Prof. univ. dr. habil. Florin Pintescu, Lector univ. dr. Sorin Ignătescu și Prof. univ. dr. Olimpia Mitric, care au urmărit corectitudinea parcursului științific al proiectului de cercetare doctorală, conducătorului de doctorat, Conf. univ. dr. Dumitru Boghian, specialiștilor și colegilor de la Muzeul Județean Botoșani (Aurel Melniciuc, Arheolog dr. și Adela Kovacs, Arheolog dr.) de la Agenția Națională Arheologică din Moldova (Sergiu Popovici, Arheolog dr.), de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei din Chișinău (Mariana Sîrbu, Arheolog dr.), de la Muzeul de

Istorie și Etnografie Târgu Neamț, Complexul Muzeal Național Neamț (Vasile Diaconu, CS III dr.; Vera Stigleț, Muzeograf drd. și Iulian- Victor Maftעי, Gestionar custode), Muzeul Național al Bucovinei (Bogdan Petru Niculică, Arheolog dr. și Constantin Aparaschivei, Restaurator dr.), Universitatea Ștefan cel Mare din Suceava (Carmen Bădăluță, Cercetător în geografie), precum și domnului Sergiu Constantin Enea, Arheolog dr.

Nu în ultimul rând, aș dori să adresez sincere mulțumiri familiei mele pentru tot sprijinul și încurajările de care nu aș fi ajuns în această etapă.

Capitolul. 1. Istoricul cercetărilor

Descoperirile cu caracter funerar aparținând culturilor epocii bronzului, așezate în spațiul est-carpatic au atras atenția multor cercetători, de-a lungul timpului. Acest important interes al cercetării a fost susținut datorită vizibilității deosebite a acestor construcții funerare, amplasate, în cele mai multe cazuri, în locuri cu o vizibilitate deosebită, pe culmile unor dealuri sau în cazuri excepționale, în locuri mai joase. Prin investigațiile perieghetice repetate și săpăturile arheologice propriu-zise au fost studiate și necropole și descoperiri funerare singulare plane mai puțin vizibile, care au o importanță deosebită în reconstrucțiile istorice ale epocii bronzului.

În rândurile acestui capitol, *Istoricul cercetărilor* (paginile 4-11), am trecut în revistă principalele contribuții geografice (I. Sfârșitul secolului al XIX-lea-Perioada interbelică; II. Perioada postbelică- prezent) și arheologice (I. Sfârșitul secolului al XIX-lea-Al Doilea Război Mondial; II. Perioada postbelică – anii '50 – '60; III. Anii '70 – '90; IV. 1990-prezent) realizate în microzona Depresiunii Prutului mijlociu, care au surprins caracteristicile mediului natural și descoperirile funerare atribuite epocii bronzului.

Merită a fi menționate contribuțiile geografice ale lui Nicolae Filipescu-Dubău¹, Victor Constantin Nădejde, Ion Țițu², Ion Simionescu³, Mihai David⁴, Cristian Secu, Dumitru Mihăilă, Maria Rădoane, Nicolae Rădoane, Dorin Dan și Ionuț Cristea⁵.

¹ N. Filipescu-Dubău, *Dicționar geografic al județului Dorohoi*, Iași, 1891.

² V. C. Nădejde, I. Țițu, *Dicționar geografic al județului Botoșani*, București, 1895.

³ I. Th. Simionescu, *Contribuții la geologia Moldovei între Siret și Prut*, Editura Institutului de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1903; *Idem, Constituțiunea geologică a țărmului Prutului din nordul Moldovei*, în *Ac. Rom.*, Publicațiunile fondului "V. Adamachi", II, (1901-1906), București, 1906.

⁴ M. David, *O schiță morfologică a Podișului Sarmatic din Moldova*, în *BSRRG*, tomul XXXIX, București, 1920, p. 331-381.

⁵ C. Secu, *Aspecte privind temperatura suprafeței solului în bazinul hidrografic Bașeu (județul Botoșani)*, în *Factori și procese pedogenetice din zona temperată*, SN, 1, 2002; D. Mihăilă, *Câmpia Moldovei studiu climatic*, Editura Universității din Suceava, Suceava, 2006; M. Rădoane, N. Rădoane, D. Dan, I. Cristea, *Granulometria depozitelor de albie ale râului Prut între Orofteana și Galați*, în *Revista de Geomorfologie*, 8, București, 2007.

De asemenea, contribuții valoroase la cunoașterea riturilor și comportamentelor funerare din microzona de referință au avut Alexandru Odobescu⁶, Gr. C. Buțureanu⁷, Józef Kostrzewski⁸ și Marzena Szmyt⁹, Renata Rogozińska¹⁰, Mihai Petrescu-Dîmbovița¹¹, Nicolae Ursulescu, Maria Tomozei, Paul Șadurschi¹², Valentin Dergačov¹³, Florentin Burtănescu¹⁴, Lidia Dascălu¹⁵ etc.

Considerăm că fiecare contribuție științifică, geografică și arheologică, realizată pentru problematica de care ne ocupăm, a avut și are o importanță deosebită în înțelegerea, modelarea și configurarea unei viziuni cvasi-unitare asupra spațiului, trăsăturilor comunităților și riturilor funerare din epoca bronzului din micro-zona de referință.

Capitolul 2. Cadrul geografic

În capitolul al doilea, *Cadrul geografic* (paginile 12-19), am prezentat caracteristicile sub-unităților geografice și am încercat să realizăm o parțială reconstituire a vechiului peisaj al Depresiunii Prutului mijlociu.

Sub-unitatea geografică aflată în studiu, a fost definită la începutul perioadei interbelice, de către geograful Mihai David, încercând să surprindă cvasi-uniformitatea geografiei de la est și vest de Prutul mijlociu. Denumirea a fost utilizată de geografi în perioada interbelică, când s-a putut studia integrat geografia de la est și vest de Prut, pentru ca, după cel de-al doilea război

⁶ Al. Odobescu, *Rămășițe antice din județul Dorohoi*, în „Monitorul oficial al României”, nr. 152, din 13/25 iulie 1871, apud E. Țânțăreanu, *De la răspunsurile la chestionarul lui Odobescu la lista monumentelor istorice 2010 județul Teleorman*, în *Buletinul Muzeului Județean Teleorman (Buletinul Muzeului Județean Teleorman)*, numărul: 3/2011, p. 233-247. Data accesării 14.11.2023.

⁷ Gr. C. Buțureanu, *Movila lui Andrei*, în *ASȘL*, VI, București, 1895, p. 54-59; Gr. C. Buțureanu, N. Beldiceau, http://dspace.bcu-iasi.ro/static/web/viewer.html?file=http://dspace.bcu-iasi.ro/bitstream/handle/123456789/563/BCUIASI_PER_X72%2c%201895%2c%20an%206.pdf?sequence=6&isAllowed=y. Data accesării 12.07.2022.

⁸ J. Kostrzewski, *Groby eneolityczne ze skurczonemi szkieletami w Białym Potoku w powię czortkowskim/ Eneolithic graves with crouched skeletons in Biały Potok Czortków district*, în *PrzeglądArch 3 [1925-1927]* (1928), p. 2-17; J. Kostrzewski, K. Stojanowski, *Resztki kostne z grobów eneolitycznych ze skurczonemi szkieletami w Białym Potoku w pow czortkowskim/ Bones Remains from the Eneolithic Graves with Crouched Skeletons in Biały Potok Czortków district*, în *PrzeglądArch 3 [1925-1927]* (1928), p. 52-53.

⁹ M. Szmyt, *Biały Potok Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu Materials from Józef Kostrzewski Podolia Excavations*, BFAP (Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses), Poznań Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, 2016.

¹⁰ С. С. Березанская, *Комаровская Культура*, în *Археология Украинской ССР*, Том I, Киев, 1985, с. 428-437.

¹¹ M. Petrescu-Dîmbovița, *Date noi asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 110-125.

¹² N. Ursulescu, M. Tomozei, P. Șadurschi, *Cercetările arheologice din necropola tumulară de la Prăjeni-Țarnă (jud. Botoșani)*, comunicare, *Sesiune de rapoarte arheologice*, Pitești, 1988.

¹³ В. А. Дергачев, *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*, 1986.

¹⁴ Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut. Cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, Institutul Român de Tracologie, *Bibliotheca Thracologica XXXVII*, Editura Academiei Române, București, 2002, 591 p.

¹⁵ L. Dascălu, *Bronzul Mijlociu și Târziu în Câmpia Moldovei*, Editura Trinitas, Iași, 2007.

mondial, în condițiile existenței a două Moldove (România și RSS Moldovenească și, post-1991, Republica Moldova) să se schimbe raionarea și terminologia, pentru a arăta că sunt două realități diferite, justificând, astfel separarea unui teritoriu unitar. Astfel, pe teritoriul României, partea vestică a Depresiunii Prutului mijlociu a fost numită Câmpia Moldovei sau Câmpia Jijia-Bahlui¹⁶, iar în partea estică au fost definite sub-unitățile: Podișul Moldovei de Nord, Câmpia Prutului mijlociu și Câmpia Bălți (Bălțiului) și Câmpia Boianului (Regiunea Cernăuți)¹⁷.

Având în vedere unitatea spațiului geografic din bazinul mijlociu al Prutului, care a influențat desfășurarea unor procese istorice asemănătoare, am folosit în lucrare regionarea din perioada interbelică, încercând să refacem caracteristicile acesteia, pentru a putea să înțelegem mai bine evoluția comunităților din epoca bronzului din zonă, inclusiv. trăsăturile ritului funerar.

Conform datelor prezentate în lucrare putem spune că elementele mediului natural, asociate cu gradul de locuire a Depresiunii Prutului mijlociu, în epoca bronzului, nu se diferențiază semnificativ față de cele din alte zone geografice aflate în vecinătate sau mai de departe. Investigațiile geomorfologice și pedologie, bogata rețea hidrografică și componentele asociate pledează pentru favorabilitatea condițiilor de întemeiere a habitatului și desfășurare a existenței umane, bazată pe creșterea animalelor, cultivarea plantelor și, nu în ultimul rând, pe exploatarea resurselor litice, a pădurii și mediilor acvatice, prin cules, vânătoare și, probabil, pescuit, practicare meșteșugurilor.

Capitolul 3. Epoca bronzului în Depresiunea Prutului mijlociu. Periodizare, cronologie, procese etno-culturale

În cel de-al treilea capitol, *Epoca bronzului în Depresiunea Prutului mijlociu. Periodizare, cronologie, procese etno-culturale* (paginile 20-32), am prezentat tabloul cronologic și procesele etno-culturale specifice epocii bronzului în spațiul de referință.

¹⁶ V. Băcăuanu, *Câmpia Moldovei: studiu geomorfologic*, 1968, p. 10.

¹⁷ И. А. Крупеников *История географической мысли в Молдавии*. Кишинев, Штиинца, 1974, 104 с; Н. А. Солнцев, *О некоторых принципиальных вопросах проблемы физико-географического районирования*, Научные доклады высшей школы. Серия геол.-геогр. наук. 1958, №2, с. 10-16; Н. А. Гвоздецкий, А. Е. Федина, *Физико-географическое районирование Кавказа*, Вопросы геогр., сб. 39, Москва, Географгиз, 1956; Ф. Н. Мальков, *Основные вопросы физической географии*. Изд-во Воронежского ун-та, 1959; В. Н. Андреев, *Растительность Молдавии и ее районирование*, Научная конференция проф.-преп. состава, посвященная 10-летию Кишиневского Государственного университета: Тезисы докладов. Кишинев, 1955, с. 33-36; Т. С. Гейдеман, *К вопросу о геоботаническом районировании МССР*, Изв. АН МССР, серия биол. и хим. наук. Вып. 3, 1964, с. 33-49.

Astfel am subliniat sintetic realitățile arheologico-istorice din epoca bronzului din Depresiunea Prutului mijlociu care se înscriu organic în cele ale întregului areal est-carpatic, evident cu unele specificități determinate de întâlnirea, în zonă, mai ales în perioada mijlocie, a unor comunități umane cunoscute pentru spațiile învecinate (Subcarpații Ucrainei. Subcarpații Răsăriteni, Podișul Sucevei, Bazinul Nistrului mijlociu și inferior).

În ceea ce privește periodizarea și cronologia, am optat pentru schema clasică a împărțiri epocii bronzului: perioada timpurie (sec. 35/33-27/25 BC), mijlocie (sec. 27/25-16/15 BC) și târzie (sec. 16/15-12 BC), în care au evoluat comunitățile Jamnaja, Katakomnaja, Grupul Edineț, Mnogovalikovaja, Komariv, Noua, ale căror trăsături le-am prezentat succint.

Chiar dacă gradul de cercetare este încă insuficient, având în vedere caracterul încă restrâns al investigațiilor, am prezentat că aceste realități arheologico-istorice, reconstituite pe baza materialelor publicate în literatura de specialitate (română, moldovenească, ucraineană și rusă) permit, totuși, să ne formăm o viziune de ansamblu asupra evoluției proceselor etno-culturale din epoca bronzului și a modului în care acestea s-au răsfrânt asupra particularităților ritualurilor funerare ale comunităților din zonă.

De aceea, acest tablou arheologico-istoric este indispensabil pentru înțelegerea conținuturilor științifice ale capitolelor următoare, mai ales a relațiilor care au existat, în epoca bronzului, între *Lumile celor vii și Lumile celor morți*.

Capitolul 4. Descoperiri funerare

Capitolul al patrulea, *Descoperiri funerare* (paginile 33-80), l-am conceput ca o bază de date, care cuprinde cvasi-totalitatea descoperirilor funerare din epoca bronzului în Depresiunea Prutului mijlociu, pe perioade și culturi arheologice, având în vedere criteriile evidențiate în repertoriu:

- 1. Unitate administrativ-teritorială (oraș, sat, comună, județ, raion, regiune, țară);**
- A. Cultură/Grup cultural;**
- B. Toponim/Reper, cu o scurtă descriere geografică;**
- C. Tipul sitului: tumul/tumuli, necropolă tumulară, necropolă plană, mormânt singular**
- D. Număr morminte: acolo unde se cunoaște;**
- E. Morminte principale/secundare: în conformitate cu cronologia înmormântărilor;**
- F. Elemente constructive: ring, cromleh, construcție piatră;**
- G. Tip de groapă: rectangulară, ovală, circulară etc. (acolo unde se cunoaște)**
- H. Orientare și poziție schelet;**
- I. Inventar;**
- J. Cercetare;**
- K. Bibliografie;**

Astfel, am repertoriat 50 de monumente funerare: Jamnaja (21), Edineț (4), Katakombnaja (6), Mnogovalikovaja (2), Komariv (4), Noua (13).

Aceste date de natură arheologică le-am utilizat în subcapitolul referitor la ***Ritul funerar al comunităților epocii bronzului din Depresiunea Prutului mijlociu. Analiză comparativă sincronă și diacronică*** (paginile 64-80), în care am încercat o sinterizare a caracteristicilor funerare ale comunităților care au trăit în spațiul de referință, cu elemente de continuitate și discontinuitate.

Am putut evidenția o parte importantă a complexității societăților pre- și protoistorice, reprezentată prin necropolele și complexele funerare. Singulare sau nu (mormintele¹⁸), simple și/sau cu construcții subterane și supraterane evaluate, aflate *intramuros* sau *extramuros*, vorbind, în toate cazurile, despre concepțiile referitoare la locul și rolul indivizilor ca ființe sociale în lumea de zi cu zi, *status*-uri perpetuate în *lumea de apoi*, prin care se "asigura" nemurirea și/sau renașterea, în special prin purtarea memoriei defunctului și toate ritualurile post-funerare. Epoca bronzului este caracterizată printr-o multitudine și deosebită varietate a ideilor și comportamentelor funerare¹⁹, exprimă diversificarea socială, spirituală și etno-culturală a comunităților umane, fapt observat și în spațiul carpato-danubian²⁰.

Pentru analiza noastră, am preluat și utilizat definițiile și metodologiile deja configurate în literatura de specialitate²¹, încercând să surprindem specificul construcțiilor, ritualurilor și comportamentelor funerare ale comunităților care au trăit în epoca bronzului în arealul central al Depresiunii Prutului mijlociu, în strânsă conexiune cu zonele învecinate.

Astfel, pentru perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului (comunitățile Jamnaja, Edineț, Katakombnaja, Mnogovalikovaja, Komariv), am arătat că predominante sunt necropolele și monumentele tumulare, mormintele și cimitirele plane cunoscându-se doar pentru unii purtători ai culturilor Edineț, Komariv și, în întregime, pentru cei ai civilizației Noua, din Bronzul târziu (fig. 1, 8, 10, 12, 14, 16, 18).

Scurta abordare a riturilor și ritualurilor funerare ale comunităților umane, din perioada și micro-zona de care ne ocupăm, din perspectiva sociologiei și antropologiei funerare a dorit

¹⁸ A. Vulpe, R. Harhoiu, *Înmormântare*, în *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic-secolul X)*, Dionisie M. Pippidi (coord.), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 355; A. Vulpe, *Mormânt*, în *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic-secolul X)*, p. 415;

¹⁹ A. F. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, 2004, p. 73-123

²⁰ I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în Epoca Bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București, Editura Academiei Române, vol. 1-2, 2011.

²¹ *Ibidem*, vol. I, 2011, p. 57-67.

să evidențieze, pe lângă specificitățile culturale ale acestora, etalate arheologic, legăturile puternice care au existat, probabil, între credințele și practicile religioase ale lor, pe care nu credem că le vom cunoaște vreodată, și comportamentele funerare ale acestora, prin care cei decedați rămân membrii sociali ai micro- și macrogrupurilor înrudite în care au trăit, chiar dacă au trecut în rândurile strămoșilor, precum și modurile de raportare și relaționare dintre cei vii și cei morți, prin tratamentul mortuar aplicat defuncțiilor și purtarea memoriei acestora, în cadrul complexelor concepții despre locul și rolul indivizilor ca ființe sociale, în lumea cotidiană, *status*-uri perpetuate în *lumea de apoi*, prin care se "asigura", în concepția de atunci, nemurirea și/sau renașterea și, după caz, eroizarea, în special prin și în cadrul tuturor ritualurilor/ceremonialurilor post-funerare, micro- și macrocomunitare.

Capitolul 5. Cercetări interdisciplinare și elemente de antropologie fizică și funerară pe baza descoperirilor din Depresiunea Prutului mijlociu

În cel de-a cincilea capitol, *Cercetări interdisciplinare și elemente de antropologie fizică și funerară pe baza descoperirilor din Depresiunea Prutului mijlociu* (paginile 81-94), am ilustrat cercetările multi- și interdisciplinare, arheometrice, radiometrice, de antropologie fizică și socială/culturală care au adus, în completarea datelor obținute printr-o minuțioasă cercetare arheologică, informații prețioase pe care le-am integrat reconstrucțiilor istorice ale diferitelor societăți din epoca bronzului, depășind, uneori, nivelul de generalitate al acestora.

Astfel de cercetări inter- și multidisciplinare sunt foarte puține, deocamdată, carențe care se observă și în cadrul investigării ritului funerar al comunităților epocii bronzului din zona luată în studiu. Chiar dacă se cunosc o serie de încercări de studii antropologice și sedimentologice, arheobotanice (mormintele din T1, Ripiceni-*La Trei Movile*)²², de reconstrucție a peisajului preistoric al Depresiunii Prutului mijlociu prin intermediul datelor interdisciplinare (siturile de la Ripiceni-*Holm*²³) și arheozoologice (situl Noua, Crasnaleuca-

²² Al. Comșa, *Studiu antropologic referitor la două morminte descoperite la Ripiceni (jud. Botoșani)*, în Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, 2002, p. 468-471; A. M. Vlad, *Buletin de analiză a materialului fibros imprimat în mostră de sol durificat, descoperit deasupra M 2 (Jamnaja) / T. I Ripiceni (Campania 1997)*, în Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, 2002, p. 471-472.

²³ D. Boghian, S.-C. Enea, R.-G. Pîrnău, A. Melniciuc, *Încercare de reconstituire a evoluției peisajului preistoric în Depresiunea Prutului Mijlociu, microzona sitului cucutenian de la Ripiceni – Holm, județul Botoșani (Partea I)*, în *ArheoVest*, III2, 2015, p. 621-661; D. Boghian, S. C. Enea, R. G. Pîrnău, A. Melniciuc, A. Asăndulesei, F. A. Tencariu, *Încercare de reconstituire a evoluției peisajului preistoric în Depresiunea Prutului Mijlociu, microzona sitului cucutenian de la Ripiceni-Holm, jud. Botoșani (Partea II)*, în *ArheoVest*, IV2, 2016, 561-590.

*Staniște*²⁴, care a beneficiat și de câteva datări C14 (3250±50 BP, 3240±40 BP și 3190±45 BP, adică în intervalul 1610–1435 cal BC (1σ)²⁵), aflată la sud de necropola Noua²⁶, aceste sunt cu totul insuficiente, pentru stabilirea caracteristicilor paleo-mediului din *Subboreal*, perioada climatică în care au trăit populațiile protoistorice ale epocii bronzului.

Considerații finale

În capitolul de încheiere *Considerațiile finale* (paginile 95-99), am prezentat parcursul capitolelor lucrării, riturile și ritualurile funerare ale comunităților umane pre- și protoistorice, precum și alte rezultate ale cercetării.

Considerăm că abordarea noastră micro-zonală a încercat și, credem că într-o anumită măsură a reușit, să argumenteze faptul că Depresiunea Prutului mijlociu, ca regiune de contact cvasi-unitară, între diferitele subunități ale Podișului Moldo-Volhâno-Podolian, cu specificitățile sale geografice (axa unui râu mare și apropiere de celelalte, Siretul și Nistrul, complementaritatea reliefului la nivel local – podiș și câmpie vălurită, și regional – Carpații Orientali-Podișul Moldovei-stepa est-europeană, existența unor importante resurse solice și de materii prime, în special silexul, drumurile străvechi, pe direcțiile E-V și N-S etc.) a influențat benefic viețuirea comunităților umane din epoca bronzului, care au dezvoltat trăsături particulare, chiar dacă au făcut parte din ”macro-organisme” etno-culturale care au ocupat spații deosebit de întinse. De altfel, această favorabilitate geografică a micro-zonei de referință pentru locuirea umană a fost vizibilă și în epocile anterioare, precum și cele ulterioare epocii bronzului.

De asemenea, credem că am reușit prin abordarea micro-regională a descoperirilor funerare din epoca bronzului care ne-a permis inventarierea/repertorierea și cartarea cât mai extinsă/cvasi-completă a siturilor specifice (morminte singulare, necropole plane și tumulare, descoperiri întâmplătoare etc.), chiar dacă acestea se află pe teritoriile a trei țări, prin care am încercat să refacem și să redăm imaginea unității geografice și istorice a spațiului de studiu, cu toate că, în unele istoriografii s-a practicat tratarea secvențială a realităților arheologice de pe teritoriul național, însoțită doar de găsirea și etalarea unor analogii, modalitate care a împiedicat înțelegerea integralității proceselor istorice din timpurile de altădată.

²⁴ S. M. Stanc, V. Diaconu, L. Bejenaru, *Resurse animale pentru economia comunităților culturii Noua (epoca bronzului): Studiu de caz privind așezarea de la Crasnaleuca (județul Botoșani, România)*, în *Tyragetia*, s. n., vol. XII [XXVII], nr. 1, 2018, 149-154.

²⁵ A. László, *Unele probleme ale epocii bronzului din regiunile est-carpatice. Observații pe marginea unei cărți recente*, în *ArhMold*, XXXIV, 2011, p. 261-269.

²⁶ L. Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei*, Iași, 2007, p. 180-182.

Evident, din cauzele pe care le-am enumerat și în debutul lucrării noastre, repertoriul realizat nu este unul complet, rămânând multe lucruri de făcut (identificarea tuturor surselor, efectuarea de noi cercetări arheologice, în cadrul unor programe coerente și continue, studierea cvasi-exhaustivă a materialelor rezultate din vechile investigații, inclusiv pluri- și interdisciplinar, dacă mai e posibil) și chiar continuarea, la alt nivel, a prezentului proiect.

Încheiem considerațiile finale ale lucrării noastre, arătând că, deși am încercat, cu toate eforturile depuse, lucrarea este perfectibilă, atât sub aspectul informației, metodologiei cât și al interpretării, stare de lucruri care poate fi îndreptată prin viitoarele etape ale investigării acestei problematice.

Lucrarea noastră se încheie cu: *Lista abrevierilor, Bibliografia* organizată potrivit algoritmului: *Izvoare și instrumente de lucru, Lucrări generale, Lucrări speciale, Resurse electronice* și un nr. de 75 figuri, în care am înfățișat caracteristicile geografice ale zonei și descoperirile funerare aferente.

Lista abrevierilor din rezumat

ASSL - *Arhiva Societății Științifice și Literare, Iași.*

BSRRG - *Buletinul Societății Române Regale de Geografie.*

B.Thr. - *Bibliotheca Thracologica, București.*

Przegląd Arch. - *Przegląd Archeologiczny. Revue Archéologique Polonaise, Poznan.*

SCIV - *Studii și Cercetări de Istorie Veche.*

SCIVA - *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie.*

Tyragetia - *Tyragetia. Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău.*

Bibliografie selectivă

I. Izvoare și instrumente de lucru

1. Filipescu-Dubău Nicolae, *Dicționar geografic al județului Dorohoi*, întocmit și prelucrat în formă lexiconică de C. Chiriță, Tipografia Petru C. Popovici, Iași, 1891, 415 p.
2. Nădejde Vasile, Țițu Ion, *Dicționar geografic al județului Botoșani*, București, 1895, 213 p.
3. Ursulescu Nicolae, Tomozei Maria, Șadurschi Paul, *Cercetările arheologice din necropola tumulară de la Prăjeni-Țarnă (jud. Botoșani)*, comunicare, Sesiune de rapoarte arheologice, Pitești, 1988.
4. Vulpe Alexandru, Harhoiu Radu, *Înmormântare*, în *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic-secolul X)*, Dionisie M. Pippidi (coord.), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.
5. Vulpe Alexandru. *Mormânt*, în *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic-secolul X)*, p. 415.
6. Березанская Светлана С., *Комаровская культура*, в *Археология Украинской ССР*, Т. I, Наукова думка, Киев, 1985, с. 428-436.

II. Lucrări generale

1. Băcăuanu Vasile, *Câmpia Moldovei: studiu geomorfologic*, 1968, 221 p.
2. Kostrzewski Józef, *Groby eneolityczne ze skurczonemi szkieletami w Białym Potoku w powi czortkowskim/ Eneolithic graves with crouched skeletons in Biały Potok Czortków district*, în *PrzeglądArch 3 [1925-1927] (1928)*, p. 2-17.
3. Kostrzewski Józef, Stojanowski Karol, *Resztki kostne z grobów eneolitycznych ze skurczonemi szkieletami w Białym Potoku w pow czortkowskim/ Bones Remains from the Eneolithic Graves with Crouched Skeletons*, in *Biały Potok Czortków district*, în *PrzeglądArch 3 [1925-1927] (1928)*, p. 52-53.
4. Mihăilă Dumitru, *Câmpia Moldovei. Studiu climatic*, Suceava, Editura Universității Suceava, 2006, 465 p.
5. Дергачёв Валентин А., *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*, Издательство Штиинца, Кишинев, 1986, 219 с.

III. Lucrări speciale

1. Boghian Dumitru, Enea Sergiu Constantin, Pîrnău Radu Gabriel, Melniciuc Aurel, *Încercare de reconstituire a evoluției peisajului preistoric în Depresiunea Prutului Mijlociu, microzona sitului cucutenian de la Ripiceni-Holm, județul Botoșani (Partea I)*, în *ArheoVest*, nr. III, 2015, p. 621-661.
2. Boghian Dumitru, Enea Sergiu Constantin, Pîrnău Radu Gabriel, Melniciuc Aurel, Asăndulesei Andrei, Tencariu Felix Adrian, *Încercare de reconstituire a evoluției peisajului preistoric în Depresiunea Prutului Mijlociu, microzona sitului cucutenian de la Ripiceni-Holm, jud. Botoșani (partea II)*, în *ArheoVest*, nr. IV, 2016, p. 561-589.
3. Burtănescu Florentin, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut. Cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, Institutul Român de Tracologie, *Bibliotheca Thracologica XXXVII*, Editura Academiei Române, București, 2002, 591 p.
4. Comșa Alexandra, *Studiu antropologic referitor la două morminte descoperite la Ripiceni (jud. Botoșani)*, în Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, 2002, p. 468-471.
5. Dascălu Lidia, *Bronzul Mijlociu și Târziu în Câmpia Moldovei*, Editura Trinitas, Iași, 2007, 411 p.
6. Dîmbovița-Petrescu Mircea, *Date noi asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 110-125.
7. David Mihai, *O schiță morfologică a Podișului Sarmatic din Moldova*, în *BSRRG*, tomul XXXIX, București, 1920, p. 331- 381.
8. Harding F. Anthony, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, 2004, 572 p.
9. László Attila, *Unele probleme ale epocii bronzului din regiunile est-carpatice. Observații pe marginea unei cărți recente*, în *ArhMold*, XXXIV, 2011, p. 261-269.
10. Motzoi-Chicideanu Ion, *Obiceiuri funerare în Epoca Bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București, Editura Academiei Române, vol. 1-2, 2011, 900 p.
11. Odobescu Alexandru, *Rămășițe antice din județul Dorohoi*, în „Monitorul oficial al României”, nr. 152, din 13/25 iulie 1871, apud. Țânțăreanu, Emil, *De la răspunsurile la chestionarul lui Odobescu la lista monumentelor istorice 2010 județul Teleorman*, în *Buletinul Muzeului Județean Teleorman (Buletinul Muzeului Județean Teleorman)*, numărul: 3/2011, p. 233-247. Data accesării 14.11.2023.

12. Rădoane Maria, Rădoane Nicolae, Dan Dumitru, Cristea Ionuț, *Granulometria depozitelor de albie ale râului Prut între Orofteana și Galați*, în *Revista de Geomorfologie*, 8, București, 2007, p. 53-64.
13. Simionescu Ioan, *Contribuții la geologia Moldovei între Siret și Prut*, București, Editura Institutului de Arte Grafice Carol Gobl, 1903, 44 p.
14. Secu Cristian, *Aspecte privind temperatura suprafeței solului în bazinul hidrografic Bașeu (județul Botoșani)*, În: *Factori și procese pedogenetice din zona temperată*, SN, 1, 2002, p. 177-182.
15. Stanc Simina Margareta, Bejenaru Lidia, Diaconu Vasile, *Resurse animale pentru economia comunităților Culturii Noua (epoca bronzului): studiu de caz privind așezarea de la Crasnaleuca (județul Botoșani, România)*, în *Tyragetia*, SN XII (XXVII), 1, 2018, p. 149-154.
16. Szymt Marzena, *Biały Potok Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu Materials from Józef Kostrzewski Podolia Excavations*, BFAP (Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses), Poznań Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, 2016, 523 p.
17. Vlad Ana-Maria, *Buletin de analiză a materialului fibros imprimat în mostră de sol durificat, descoperit deasupra M 2 (Jamnaja) / T. I Ripiceni (Campania 1997)*, în Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, 2002, p. 471-472.

IV. Resurse electronice

1. Buțureanu C. Grigore, *Movila lui Andrei*, în *ASȘL*, VI, București, 1895, p. 54-59; Grigore. C. Buțureanu, Nicolae Beldiceau, în http://dspace.bcu-iasi.ro/static/web/viewer.html?file=http://dspace.bcu-iasi.ro/bitstream/handle/123456789/563/BCUIASI_PER_X72%2c%201895%2c%20an%206.pdf?sequence=6&isAllowed=y. Data accesării 12.07.2022.

Anexe

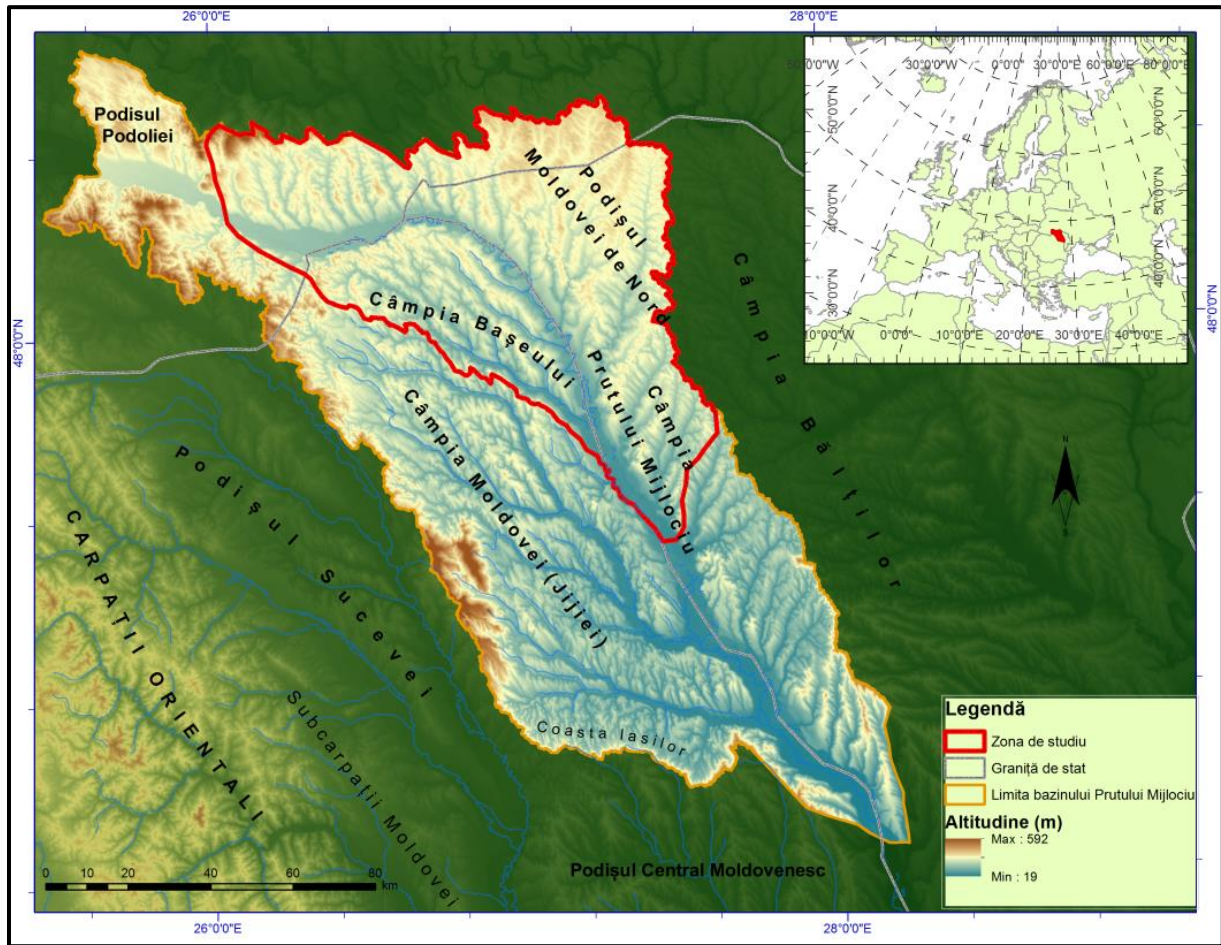

Fig. 1. Localizarea Depresiunii Prutului mijlociu²⁷

²⁷ La toate ilustrațiile din prezentul rezumat am păstrat numerotarea din lucrarea de doctorat.

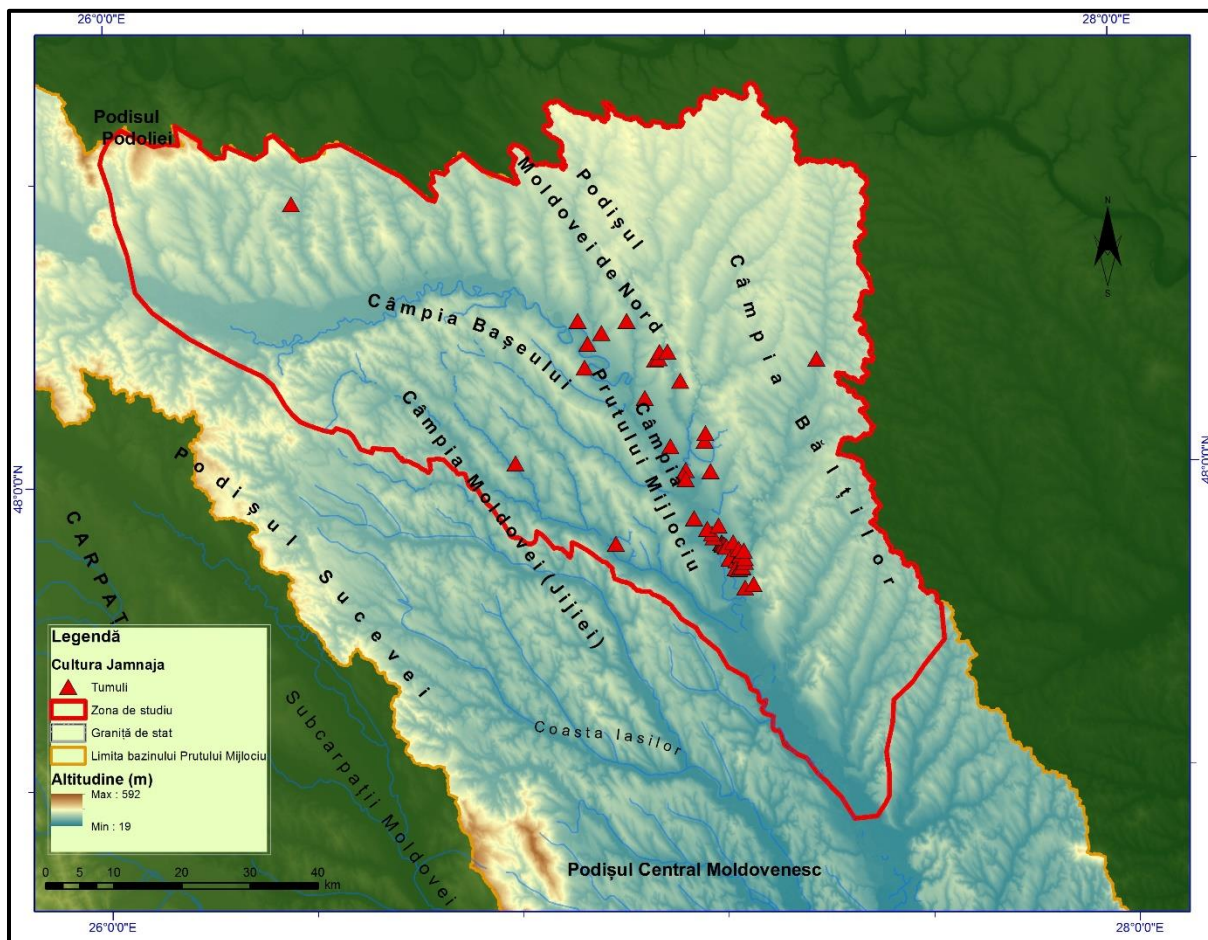

Fig. 8. Monumente funerare cultura Jamnaja din Depresiunea Prutului mijlociu.

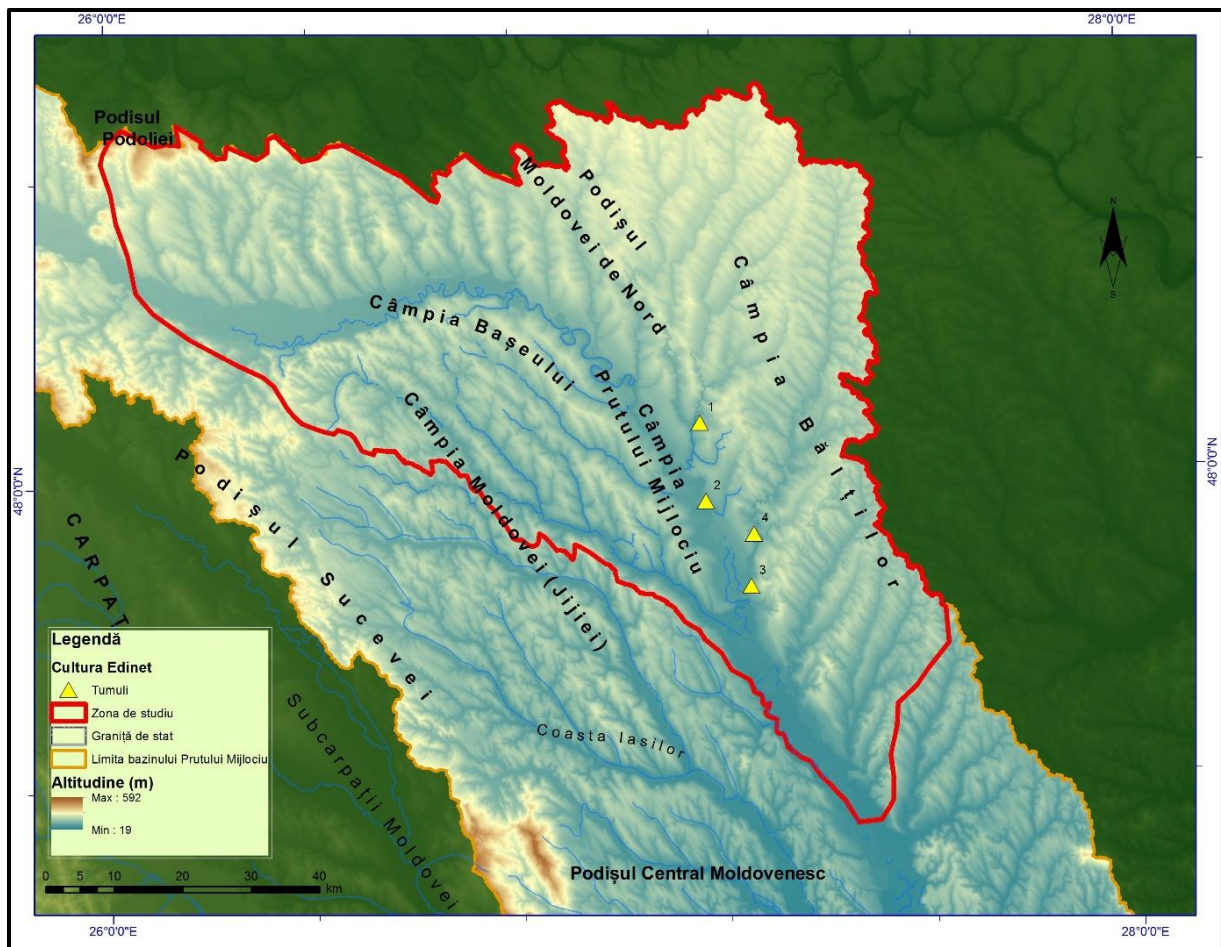

Fig. 10. Monumente funerare ale culturii Edineț din Depresiunea Prutului mijlociu.

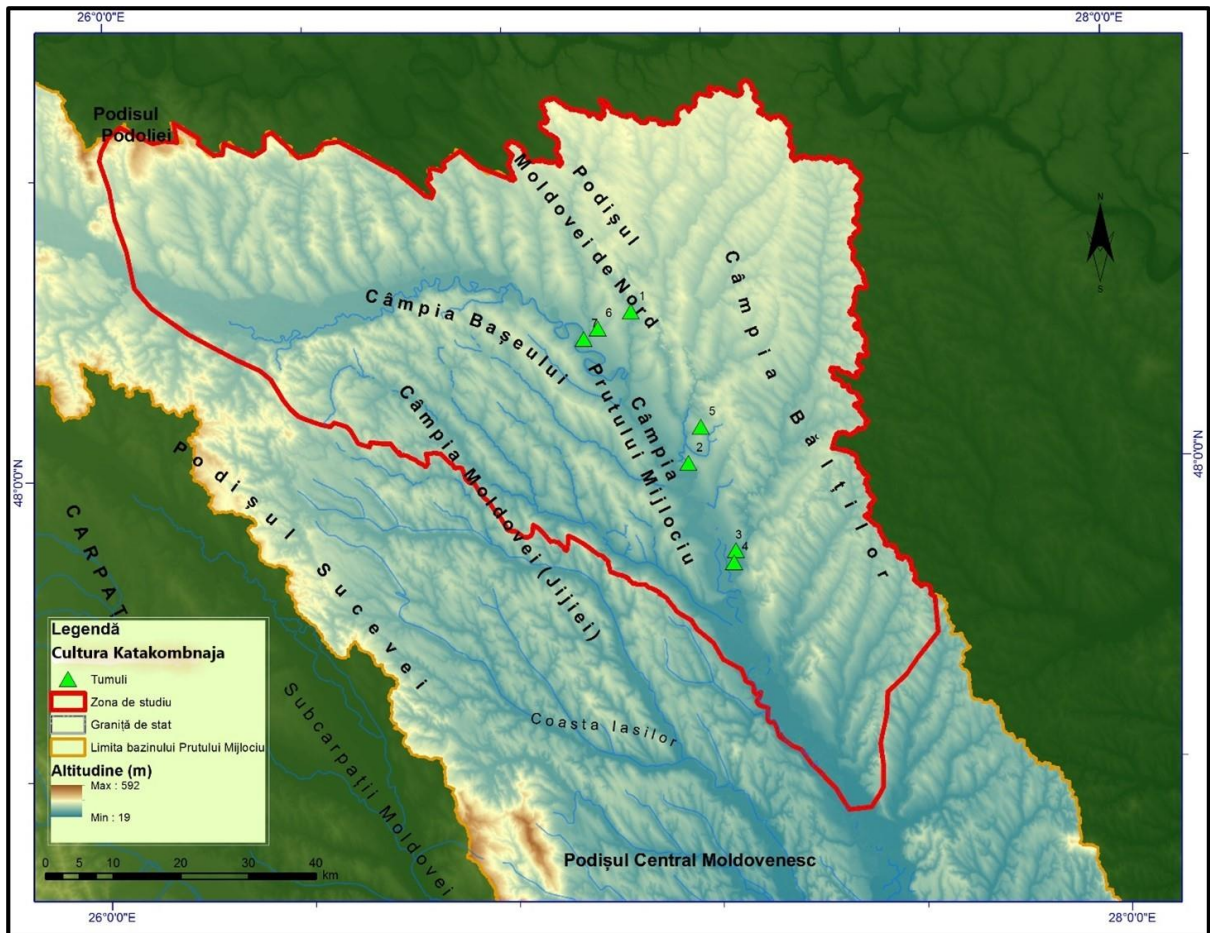

Fig. 12. Monumente funerare cultura înmormântărilor în catacombe (Katakombnaja).

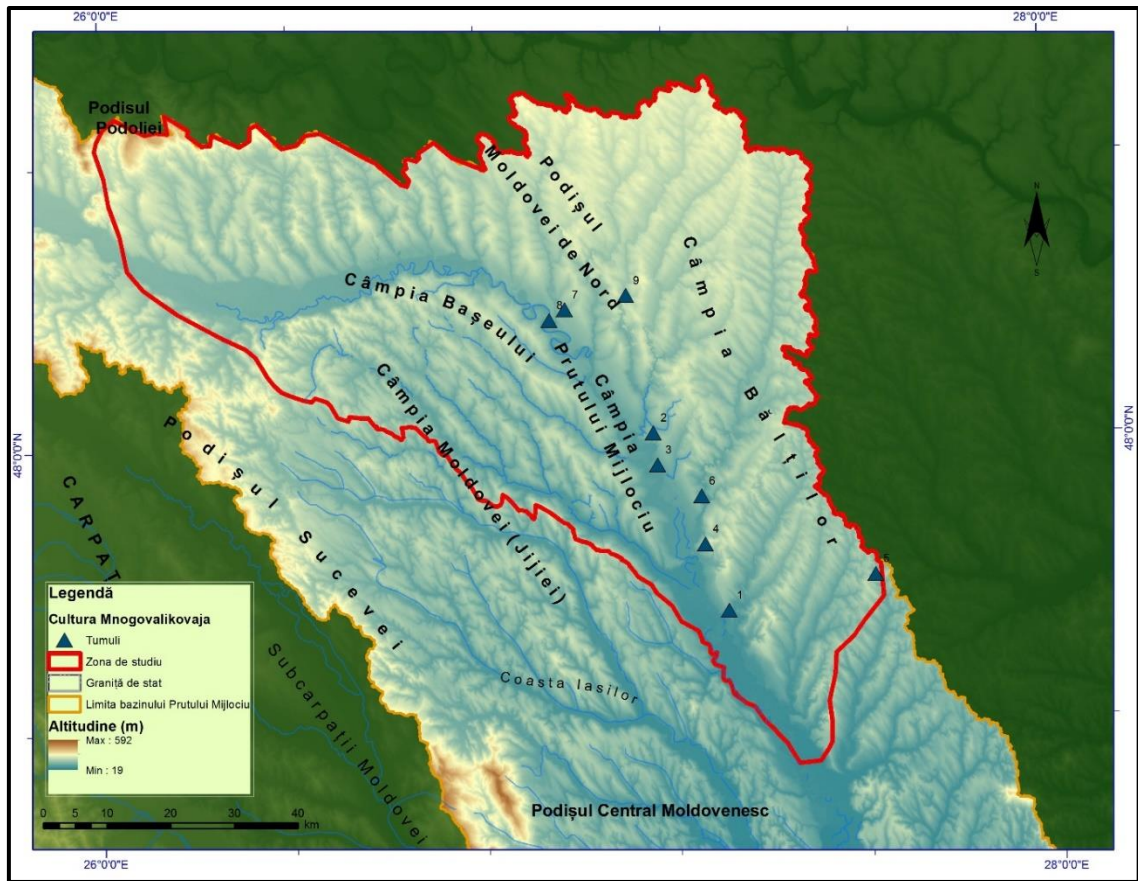

Fig. 14. Monumente funerare ale culturii ceramicii cu brâie în relief (Mnogovalikovaja).

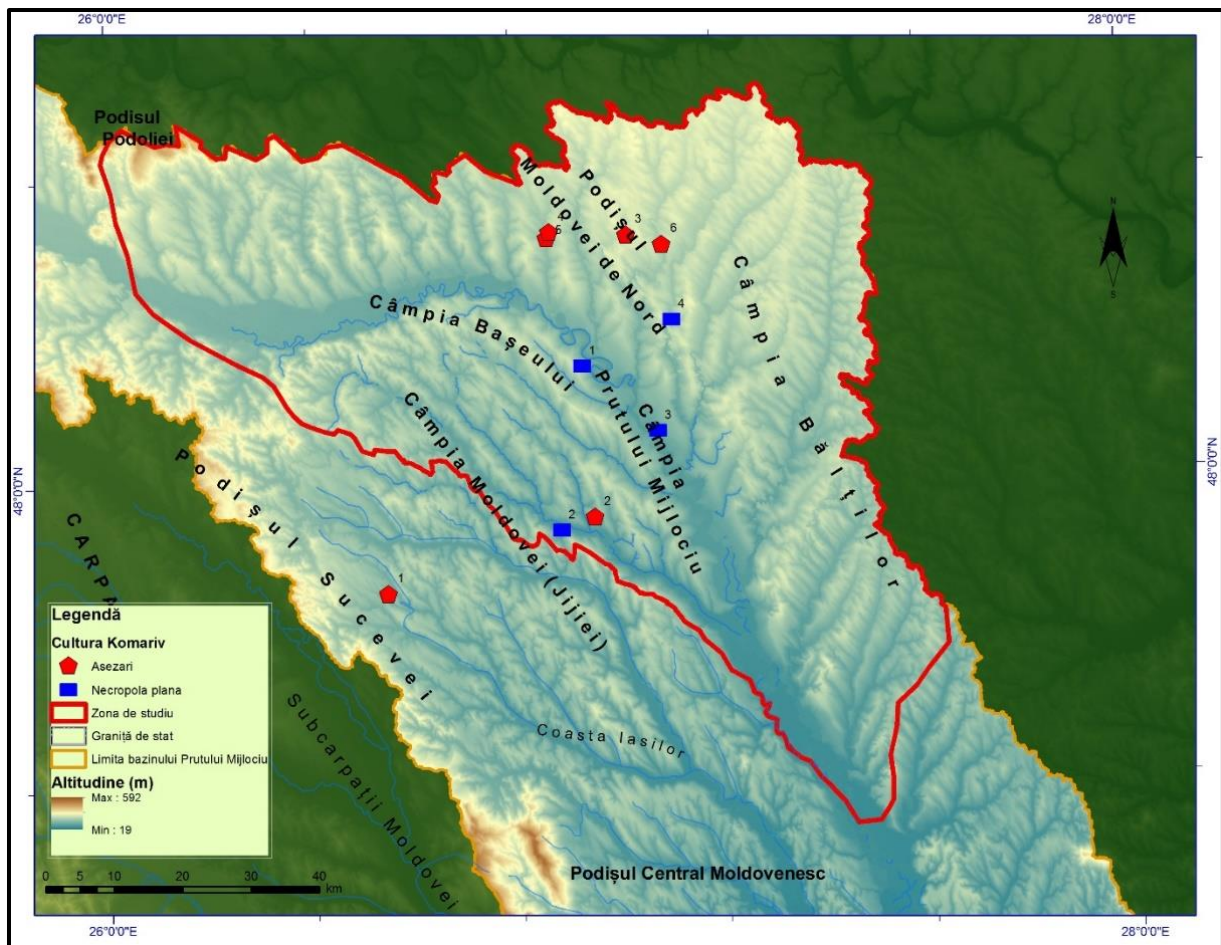

Fig. 16. Răspândirea așezărilor și necropolelor culturii Komariv.

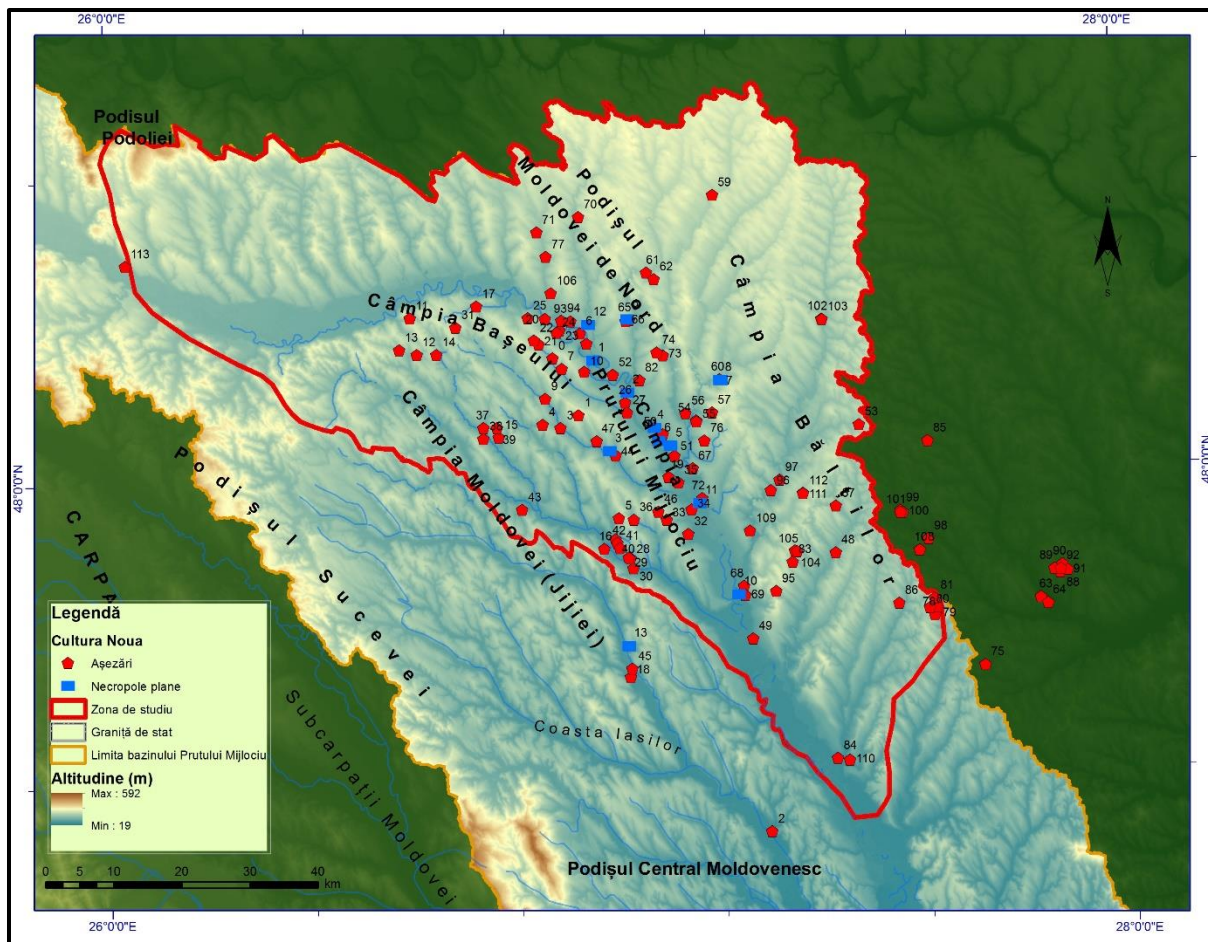

Fig. 18. Răspândirea așezărilor și necropolelor culturii Noua din Depresiunea Prutului mijlociu și zonele limitrofe.